

Franko Oreb:

STOBREČ

POVIJESNI RAZVOJ I SPOMENICI KULTURE

Crkvica Gospe od Karmena i ostaci apside starokršćanske bazilike

Zahvaljujući povoljnim geografskim uvjetima područja na kojem se nalazi naselje Stobreč kao i pogodnim historijskim okolnostima on je u antičko doba postao vrlo značajno središte na ovom dijelu istočne jadranskoj obali.

ske obale. Njegov položaj u Manijskom zaljevu (Brački kanal) bio je vrlo povoljan s obzirom na njegovu dobru luku i plodnu dolinu Žrnovnice u zaleđu, te na činjenicu da se nalazio u blizini Salone, metropole rimske provincije Dalmacije. Svi ti faktori su djelovali kao povoljna okolnost na njegov razvoj u antičko doba.

Vjerojatno je prije osnivanja grčke kolonije, na mjestu današnjeg naselja, postojalo jedno ilirsko naselje jer je i samo antičko ime Epetion (grčki) i Epetium (latinski) vjerojatno dobio prema nekom ilirskom gentilnom imenu.

U III st. pr. n. e. grčki kolonisti s otoka Isse (Visa) osnovali su jedno naselje na obali između Splita i Omiša, na malom poluotočiću koji sa zapadne strane zatvara stobrečku uvalu.

Prema grčkom historičaru Polibiju Epetion je isejska kolonija. Služio je Isejcima za trgovinu s okolnim ilirskim plemenima. Isejski gradovi, odnosno naselja na dalmatinskoj obali, nisu uvijek živjela u dobrim odnosima s okolnim ilirskim plemenima, o čemu nam svjedoči i Polibije, koji izričito navodi da su Delmati napadali isejske gradove Tragurion i Epetion te da su Isejci bili primorani tražiti pomoć od Rimljana.

Inače vijesti antičkih pisaca o ovoj grčkoj koloniji nisu obimne. Osim Polibija, koji donosi najviše podataka, Epetion još spominje i Plinije. Ove štire literarne vijesti o grčkoj koloniji donekle dopunjujemo onim što doznajemo proučavanjem raznog arheološkog materijala, pronađenog na mjestu današnjeg naselja ili u njegovoj neposrednoj okolini.

U prvom su redu to ostaci gradskih bedema koji se i danas mogu vidjeti ispred samoposluge, na sjevernoj strani današnjeg naselja. Ove zidine spominje i Fortis u svom djelu »Viaggio in Dalmazia« uspoređujući ih sa sličnima u Saloni.

Ovaj zid je dugačak danas oko 28 m, u sačuvanoj visini od samo 2—3 sloja velikih kamenih blokova. U blizini ovog dijela zida postojao je jedan kanal visine 0,35 m i širine 0,62 m, čiji su zidovi bili napravljeni od malih kamenih blokova i koji se protezao ispod cijelog rta na kojem leži Stobreč sve do mora.

Najvjerojatnije je taj kanal imao funkciju gradske kloake. Danas ne znamo kako je išao smjer pružanja gradskih bedema, i da li je čitav poluotočić (nekadanja grčka naseobina) bio opasan zidinama. Nema sumnje da je s ove, sjeverne strane, s obzirom na samu luku, bio opasan zidinama, i da je smjer njihova pružanja najvjerojatnije pratio ovalni oblik naselja i konfiguraciju samog terena. Zato bi bilo potrebno istraživati istočno i zapadno od današnjeg vidljivog dijela zida. S obzirom na konfiguraciju terena i kamene litice koje se strme spuštaju sve do mora čineći na taj način jedan prirodni obrambeni pojas, možemo pretpostaviti da s ove južne strane naselje nije bilo opasno zidinama.

U blizini Stobreča pronađeno je arheološkog materijala grčke provenijencije, koji bi vremenski odgovarao grčkoj naseobini. To su nalazi grčkih vaza na brežuljku Mutogras (Monte Grasso). Radi se o Gnathia vazama iz III. st. pr. n. e., proizvodu grčkih keramičkih radionica koje

su se nalazile na italskoj obali između Barija i Brindizija a ime su dobile po grčkoj naseobini Gnathia. Keramička roba iz ovih radionica se u IV, III i II st. pr. n. e. izvozila svuda po Italiji, na istočnu obalu Jadrana i na srednjodalmatinske otoke. U starijim časopisima ih nazivlju »apulskim vazama«. Ovi nalazi predstavljaju važnu arheološku dopunu literarnim vijestima o grčkoj koloniji.

Objektivni uslovi života i odnos novoosnovane kolonije Epetiona prema metropoli Issi bio je isti kao i ostalih isejskih kolonija. Epetion je bio grčko-ilirska kolonija gdje je uz Grke postojalo i stanovništvo ilirskog porijekla. Metropola Issa je štitila interese svoje kolonije, a privilegije Isse primljene od Rima, odnosile su se i na Epetion. Slobodan politički život ovog orčko-ilirskog grada trajao je oko tri stoljeća, sve do dolaska Rimljana. Posebno je zanimljivo i interesantno pitanje političkog i pravnog položaja ove kolonije za vrijeme rimske dominacije. Prema mišljenju Suićevom ni jedan od tih nekadašnjih grčkih polisa ili posjeda nije za rimske dominacije značio mnogo u političkom smislu, a samo neki od njih su se vinuli do položaja grada s municipalnom samoupravom, a taj status opet nisu uspjeli zadržati do kraja.

Nakon pada Isse i osnutka kolonije rimskih građana u Saloni Epetium je došao u sastav salonitanskog agera i nije imao municipalne autonomije. Epigrafski materijal (natpisi) iz vremena rimske vladavine ukazuju na izvjesnu zavisnost Epetiuma od Salone, dok se tituli magistrata nađeni na području Epetiuma odnose na Salonu. S druge strane epigrafski natpisi iz Epetiuma govore i za njegove odnose sa susjednim Pituntijem (Podstrana).

Na temelju ovoga se može zaključiti da je ovo naselje bilo ne samo na teritoriju salonitanskog agera već da je predstavljalo i njegov sastavni dio, a osim toga nam svjedoči i o širenju salonitanskog agera i dvjema fazama agerske limitacije.

Prema Suiću salonitanski ager se naknadno širio i dosezao je do rijeke Žrnovnice. Zbog ove činjenice je i sasvim razumljivo da se u natpisima Epetiuma susreću Salonitanci, koji su ovdje imali svoje posjede. **A i njegove veze s Pituntijem su također razumljive jer se područje salonitanskog agera proteglo u drugoj fazi njegove limitacije i na teritorij istočno od Žrnovnice, na što ukazuje i nalaz rimskog kamena međaša (cippus terminalis) u selu Podstrani.** Tako se Epetium nalazio na graničnom pojasu dviju limitacija salonitanskog agera.

Postavlja se pitanje: u koje vrijeme su izvršene ove dvije limitacije? Rimska kolonija u Saloni je nastala dedukcijom veterana, na što nam jasno ukazuju ostaci limitacije u salonitanskom ageru. Prema mišljenju Suićevu prvu dedukciju i osnivanje kolonije u Saloni treba povezati uz širu kolonizatorsku djelatnost Julija Cezara, nakon završetka građanskog rata s Pompejem, a ne uz Augustovu, kako se do sada smatralo. Isejci **su svojim angažiranjem na strani Pompeja izgubili ne samo samostalnost** nego i sve svoje teritorije na užem i širem salonitanskom području, uključivši Tragurion i Epetion. Stoga je Cezar imao dobrih razloga da upravo u Saloni osnuje jednu svoju naseobinu i da svojim zaslužnim

veteranima podijeli ovaj ager publicus. Što se tiče druge faze limitacije, koja je zahvatila teritorij istočno od Žrnovnice, na što ukazuje nalaz spomenutog međaša, uslijedila je kasnije, za vrijeme cara Klaudija. Epetium je u sklopu salonitanske kolonije imao status agerske prefekture (naselje na teritoriju grada koje je sastavni dio grada, a grad mu daje činovnike da njime upravljaju).

Na to nam ukazuje i jedan natpis, nađen u Majdanu, koji nam je interesantan po tekstu u drugom retku, koji po Eggerovoj interpretaciji glasi:

A PRAEFECTVRA SALO

Ovaj tekst Suić nadopunjuje:

A PRAEFECTVRA SALONITANA ili SALONAE.

Dakle očito je da se radi o agerskoj prefekturi. S obzirom na mjesto nalaza, kao i na činjenicu da u blizini (isključivši Salonu, koja kao praefectura ne može doći u obzir) nema ni jednog drugog važnijeg naselja, osim Epetiuma, može se izvesti zaključak da se radi o praefekturi salonitanskog agera, kojoj je središte u Epetiumu.

Arheološki nalazi iz rimskog doba pronađeni su na lokalitetu Drage, sjeverno od crkve. Godine 1866. u jednom grobu su pronađene keramičke vaze crvene boje, lucerne (svjetiljke) s prikazima gladijatora, 16 balsamarija, brončano oružje, ogledala, zlatna dugmad, prstenje. U okolini današnjeg naselja seljaci su prilikom poljskih radova nailazili na mnoštvo grobova s priložima. U predjelima Miljevac i Bajnice, uz omiški put, pronađeni su ostaci zidova, čvrstih i pravilno klesanih, te grobova s tegulama (velikim opekama). Nađeno je i nekoliko fragmenata opeka s žigom radionice PANSIANA.

Ostaci gradskog bedema grčkog Epetiona

Dakle, Stobreč je nastavio život i nakon raspada isejske zajednice u rimsko doba, ali je nagli uspon Salone umanjio njegov značaj. Međutim, Stobreč je i dalje zadržao ulogu važne luke u ovom kraju.

Prema Buliću, kod crkve Blažene Djevice Marije od Sita bili su još pred pedesetak godina vidljivi željezni prstenovi, koji su navodno služili za vezivanje brodova, pretpostavljajući da se sve do te crkvice tj. skoro do Žrnovnice protezala luka Epetiuma. U natpisima se pak spominju transportni radnici i njihova udruženja (collegium saccarium). O važnosti Epetiuma kao trgovačke luke u rimsko doba svjedoči i činjenica da je na Tabuli Peutingeriani označen Portus Epetinus a pored naziva mjesta Epetio označene su tri kule, dok je Salona označena samo s dvije.

Za seobe naroda Epetium je vjerojatno doživio sudbinu Salone. Dolaskom Hrvata na jadransku obalu potpuno je razbijeno političko-administrativno jedinstvo ovog područja. Romansko stanovništvo Splita i Trogira, a djelomično ono i na otocima, nalazi se u sklopu bizantinskog carstva te unutar bedemima utvrđenih gradova nastavlja tradiciju na gradski način organiziranja života. Izvan gradskih areala organiziraju se hrvatske župe, tj. teritorijalne jedinice rodovsko-plemenskih grupacija. Iz nešto kasnijih historijskih izvora saznajemo da su na širem splitskom području postojale ove župe: Pomorje, Poljica, Sminja, Vrlika i Cetina. U ranom srednjem vijeku vjerojatno je i Stobreč došao u sastav starohrvatske primorske župe čije je sjedište bilo u Klisu.

Na južnoj strani sela, nasuprot luci, nalazi se drevna, mala predromanička (starohrvatska) crkvice, koju seljaci zovu Gospa od Karmela (Karmena), dok se u starim zemljišnim knjigama spominje kao crkva sv. Lovre. Položaj ove crkve u mjestu mogao bi poslužiti kao vjerojatna ubikacija ranosrednjovjekovnog naselja. U šematizmu splitske biskupije, među podacima o Stobreču, koji je prvo selo i župa istočno od Splita, stoji da je ondje bio benediktinski samostan i crkva. U blizini crkvice su se nazirali ostaci jedne veće trobrodne starokršćanske bazilike i torculara (tijeska za vino ili ulje). Godine 1968. Zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu je izradio konzervatorsku dokumentaciju, koja je trebala da posluži kao podloga pri izradi urbanističkog plana Stobreča. Već tada je u elaboratu bio dan naglasak na područje oko crkvice, koje je s arheološkog stanovišta tretirano kao vrlo interesantno i gdje bi trebalo izvršiti arheološka istraživanja.

Ova istraživanja će se obaviti tek 1972. u zajedničkoj akciji Zavoda za zaštitu spomenika i Arheološkog muzeja u Splitu, novčanim sredstvima Republičkog fonda za unapređivanje kulturnih djelatnosti i uz participaciju Općinskog fonda za kulturu. Budući da je ovaj kompleks bio jako ugrožen, to su istraživanja, pored znanstvenih rezultata, trebala da pruže i potrebne elemente za izradu projekta zaštite i prezentacije. Radovima je rukovodio N. Cambj iz Arheološkog muzeja. Ovim istraživanjima je uglavnom riješeno pitanje postanka i razvitka ovog spomeničkog kompleksa čija se kulturna tradicija sačuvala do današnjih dana. Ovim istraživanjima su utvrđene tri osnovne faze u nastanku i razvitku kompleksa. Prvoj, najstarijoj fazi bi pripadao antički kulturni objekat, čiji su

temeljni zidovi otkriveni ispod pločnika današnje crkvice. Drugoj fazi bi pripadala prilično velika starokršćanska bazilika (dužine 21,90 i širine 9,40 m) koja se sastojala od nartekse, triju brodova, apside i prostranih pastoforija i koja bi se mogla datirati krajem V ili početkom VI st. Trećoj fazi bi pripadala predromanička (starohrvatska) crkvice i benediktinski samostan. Nakon pada Salone početkom VII st., u starokršćanski kompleks u Stobreču su se uselili benediktinci, koji su adaptirali narteks starokršćanske bazilike u svoj stambeno-gospodarski objekt (danas kuća Žaper), dok je istočno bio glavni kulturni objekat — crkvice sv. Lovre, koja je ustvari nastala adaptacijom apside starokršćanske bazilike. Nastanak ovog kompleksa se najvjerojatnije može datirati u razdoblje između X i XI st. Do kada je stobrečki samostan živio nije poznato. Vjerojatno je napušten za vrijeme turskih provala u XVI i XVII st., da bi u XVII i XVIII st. nakon smirivanja prilika ponovo oživjelo ovo kulturno mjesto; tada se crkvice ponovo adaptira i u njoj se pojavljuje nova posveta (Gospe od Karmela). Kako je Stobreč u antičko vrijeme igrao značajnu ulogu na istočnoj jadranskoj obali i kako do tada nije bio sistematski arheološki istraživan, to su i ova istraživanja značajan doprinos još boljem osvjetljavanju i upoznavanju urbanog razvoja Stobreča u antičkom i kasnijim vremenima.

Na temelju rezultata navedenih istraživanja, u Zavodu je izrađen projekat konzervacije i prezentacije (D. Marasović) ovog kompleksa, koji, zbog nesuglasica s vlasnikom objekta na zapadu (danas kuća Žaper) koji je bio predviđen za otkup, ni do danas nije realiziran, tako da se stanje ovog kompleksa od istraživanja da danas još više pogoršalo.

Kada su se smirile prilike na mletačko-turskoj granici, započeo je i intenzivniji proces formiranja ovog naselja tako da je označen kao naselje i na Calergijevoj karti iz druge polovine XVII st. Ovo malo naselje na poluotočiću nema značajnijih spomenika kulture (osim onoga što je već spomenuto) iako se može očekivati da bi se budućim arheološkim iskapanjima mogli otkriti ostaci antičke i ostalih faza razvitka ovog naselja.

Današnje pak naselje predstavlja zbijeni tip pučkog naselja, koji je karakterističan u obalnom pojasu Dalmacije i na otocima, gdje se izgradnja maksimalno prilagodila obliku i konfiguraciji terena. Ovo je naselje danas potpuno narušeno novijom betonskom izgradnjom, dogradnjama ili nadogradnjama starih objekata pučkog graditeljstva, tako da se u stvari više i nema što štititi. Smještaj naselja na poluotočiću treba svakako zaštititi, s jedne strane kao prostornu reminiscenciju na grčki Epe-tion, a s druge strane i kao karakteristično naselje našeg pučkog graditeljstva. Pri izradi urbanističkog plana svakako bi trebalo voditi računa da se na prilaznom traktu od kopna prema poluotoku izbjegne izgradnja velikih objekata koji bi mogli razbiti ili sakriti geografsku specifičnost naselja. Međutim, danas je na ovom traktu već niklo novo naselje, a stara jezgra je toliko upropaštena (svakako najviše od svih takvih naselja u obalnom pojasu splitske općine) da je pitanje koliko će se to moći ispraviti izradom urbanističkog projekta stare jezgre, koji je upravo dovršen, i njegovom realizacijom.

BILJEŠKE

- 1) Bulić, Ritrovamenti antichi a Epetium, Bull. di arch. 1901, str. 33.
- 2) Rutar, Epetium ed i suoi dintorni, Bull. di arch. 1888, str. 165, 180.
- 3) Bull. di arch. XI, 1888, str. 165—170, 180—184.
- 4) Bull. di arch. XIV, 1891, str. 45, 171.
- 5) Bull. di arch. XXXIII, 1910, str. 8 i dalje (o zidinama Stobreča).
- 6) Bull. di arch. XXX, 1907, str. 142—145 (vaze iz Mutograsa).
- 7) K. Patch, Nove rimske epigrafske tečevine iz BiH (Žrnovnica i Epetium), Glasnik zemaljskog muzeja BiH, br. XII, 1900, str. 192—193.
- 8) G. Novak, Povijest Splita I, 1957, str. 14, 16, 30.
- 9) P. Lisičar, Crna Korčyra i kolonije antičkih Grka na Jadranu, Skopje, 1951, str. 24—26.
- 10) Isti, O prehistorijskim i grčkim vazama nađenim u Dalmaciji, VAHD, LII, 1935—1949, str. 42.
- 11) M. Suić, Pravni položaj grčkih gradova u Manijskom zaljevu za rimske vladavine (rimski Epetium), Diadora, sv. I 1959.
- 12) Isti, Antički grad na istočnom Jadranu, 1976, str. 18, 30.
- 13) B. Gabričević, Spomenici regiona, Urbanistički zavod kotara Split, knj. I, str. 93—105.
- 14) Isti, Zaštita spomenika graditeljskog nasljeđa, Urbanistički zavod kotara Split, knj. II, str. 187.
- 15) Isti, Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naseobina na istočnoj obali Jadrana, VAHD, LXVIII, 1966, str. 155—156.
- 16) N. Cambi, Starokršćanska bazilika i benediktinski samostanski kompleks u Stobreču, 1974.

